

УДК 904:911.37(477.81)”11/12”

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В УРОЧИЩІ ПАСТІВНИК У 1994 РОЦІ

Святослав ТЕРСЬКИЙ

Національний університет “Львівська політехніка”;

Львівський історичний музей,

пл. Ринок, 24, Львів, 79008, Україна

e-mail: tersky@ukr.net

Опубліковано матеріали археологічних досліджень, проведених на посаді літописної Пересопниці в урочищі Пастівник у 1994 р. Об'єктами вивчення були культурні напластування з житлами, датовані керамікою XII – першою половиною XIII ст. Проаналізовано багатий речовий інвентар, який свідчить про міжнародні зв'язки купецько-дружинницького населення посаду.

Ключові слова: Пересопниця, посад, культурні напластування, житло, заповнення, міжнародні зв'язки кераміка.

Літописний центр Погориння – місто Пересопниця вже понад півтора століття є об'єктом археологічного вивчення. Протягом 25 польових сезонів ці пам'ятки вивчала археологічна експедиція, приблизно одного складу, якою у 1974–1992 рр. керував В. Шолом'янець-Терський, а у 1993–1999 рр. – автор статті, який до того брав участь у роботах усіх польових сезонів. Роботами експедиції було охоплено усі без винятку складові частини археологічного комплексу літописного міста. В результаті цих робіт встановлено межі поширення та продатовано культурні напластування, які залишилися від поселенських районів, укріплень та кладовищ середньовічної Пересопниці, вперше запропоновано схему історико-топографічного розвитку, яку без змін прийняли сучасні дослідники [див. напр.: С. Терський, 1988; 2003; С. Шеломенцев-Терський, В. Шеломенцев-Терський, 1995].

Підсумки діяльності експедиції викладено у статтях, а також у монографії. Окремі статті було присвячено результатам досліджень головних складових частин літописного міста: дитинцю та посадам Пастівник і Замостя. Велику увагу приділяли інтерпретації речових знахідок [С. Терський, 1996; 2000а; 2000б; 2002; 2011]. Однак з різних причин багато важливих археологічних комплексів не було опубліковано у повному обсязі. Вони досі зафіксовані лише в звітах, примірники яких зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України, Рівненському краєзнавчому та Львівському історичному музеях.

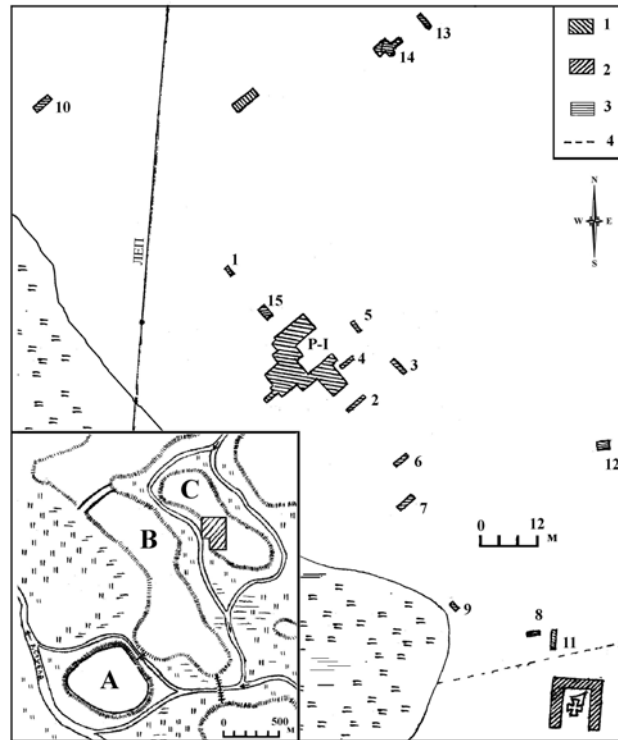

Рис. 1. Пересопниця, урочище Пастівник. Ситуаційний план розташування розкопів та шурфів 1977–1994 рр. (А – дитинець; В – окольне місто; С – урочище Пастівник). Умовні позначення: 1 – шурф 1977 р.; 2 – розкоп 1979 р.; 3 – роботи 1994 р.; 4 – межа землекористування на 1994 р.

Найдоступнішим для археологічних досліджень, через повну відсутність забудови та порівняно гірший, за родючістю, ґрунт є острівна частина головного посаду літописного міста в урочищі Пастівник на східній околиці сучасного с. Пересопниці. Це урочище протягом 1970–1980-х років неодноразово вивчали експедиції під керівництвом В. Шолом'янцева-Терського. Під час досліджень 1994 р. у процесі зачистки долівки споруди І (XII – перша половина XIII ст.) вдалося відкрити об'єкт культури кулястих амфор із багатим інвентарем [S. Terski, 1996; С. Терський, 1998]. В останні роки в урочищі археологічні дослідження проводив інший колектив науковців. У чималій кількості підсумовуючих публікацій, що стосуються досліджень останніх років в урочищі Пастівник, однак, годі шукати згадку про багаторічні розкопки попередників у цьому таки урочищі [Прищеп, 2003; 2004; 2005; 2010; 2012].

У зв'язку з вищенаведеним виникає потреба ще раз привернути увагу до результатів робіт, проведених у Пересопниці у 1990-і роки, а також повністю

опублікувати їх результати з урахуванням новіших досліджень, які останнім часом багатократно популяризують у різних виданнях.

Острів в урочищі Пастівник займає площу понад 12 га, має пологі схили, що переходять у суху тепер заплаву правого берега р. Омелянівки (Устя). Уперше зацікавився цією пам'яткою О. Цинкаловський [Цинкаловський, 1937], який локалізував тут знаменитий Пересопницький монастир. Підставою для такого висновку вченого послужив кам'яний хрест, який після неодноразового повалення колгоспними трактористами простояв до наших днів, а також численні поховання, частина з яких була накрита кам'яними плитами. Нариклад, у 1935 р. у зв'язку з повідомленням якогось Ружицького про руйнування підплитових ранньосередньовічних поховань у цьому урочищі проводив дослідження відомий краєзнавець Якуб Гофман з Рівного [Rauhut, 1960, s. 249–250]. В одному з поховань було виявлено неоздоблений перстень із срібної стрічки шириною 4 мм, з кінцями, що заходять один за другий, який дає підстави датувати поховання ранньосередньовічним періодом. Щоправда, перші згадки про великий підплитовий могильник у цій околиці Пересопниці подавав ще В. Антонович [Антонович, 1901, с. 41].

До початку 1990-х років територія урочища становила колгоспні угіддя. У 1994 р. північна половина острова передана у власність фермера Анастасія Варцехи (межа на плані пунктиром, рис. 1), а рештою острова користувалися мешканці села. За домовленістю з власником поля розвідкові траншеї та шурфи закладали на вільних від посівів ділянках, що зумовлювало загальну фрагментарність робіт.

Причиною терміновості досліджень була багаторічна глибока оранка, що сприяла руйнуванню решток споруд, розташованих близько до поверхні, наслідком чого були збори на поверхні численних артефактів. Лише серед піднятих під час сезону 1994 р. – хрестик з червоного мармуру, скляні браслети, зібрані на південному кінці урочища [С. Терський, 2002, с. 79–83]. Об'єктом археологічного вивчення цей посад став вже у 1977 р., а в 1979 р. там само біля кам'яного хреста закладено розкоп площею 72 м²; ще 20 м² досліджено в 1984 р. (рис. 1) і 4 м² у 1986 р. на західній частині урочища Баштовик [В. Терський, 1978, с. 16; 1980, с. 9–12; 1985, с. 17–18; 1987, с. 9]. Унаслідок проведених досліджень встановлено товщину культурних напластувань – 0,8–1,3 м, при хресті, а також виявлено ґрунтовий могильник XII–XIII ст. з підплитовими похованнями, руйнування яких помічене ще в 1856 р. [Stecki, 1888, s. 183].

Питання існування в урочищі Пастівник не лише храмового погосту XII–XIII ст., який можна пов'язати з легендарним княжим монастирем [С. Терський, 1993б], але й значного посадського району літописного міста було позитивно вирішено внаслідок робіт 1994 р. [С. Терський, 1995, с. 8–25]. Всього за 1977–1994 рр. в урочищі досліджено 280 м² площі (з них 180 м² – 1994 р.). Отже,

Пастівник вже на той час став другим за ступенем вивченості районом літописного міста.

Під час польового сезону 1994 р. в урочищі Пастівник було закладено один розкоп, одну траншею та чотирнадцять шурфів.

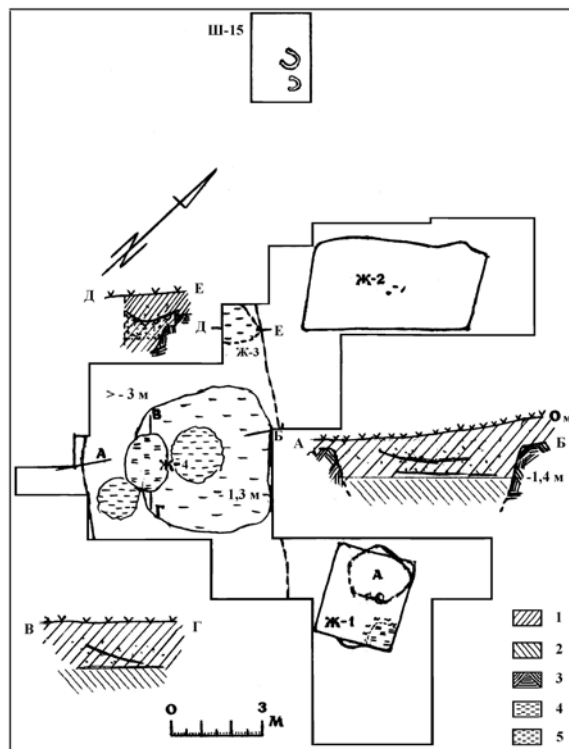

Рис. 2. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп I та шурф 15. Стратиграфічні переріз об'єктів XII–XIII ст. Умовні позначення: 1 – чорний, орний ґрунт; 2 – сірий болотистий ґрунт; 3 – жовта материкова глина; 4 – світло-жовта глина; 5 – червона, випалена глина.

Перший розкоп, закладений на ділянці фермера А. Варцехи, яка топографічно уступає південно-західному мису острова. При виборі ділянки для розкопок було враховано подібність ландшафту з урочищем Острів у Чермерині, де в 1989–1990 рр. авторіві вдалося зафіксувати посадську забудову літописного міста [С. Терський, 1993а]. Тут теж було вибрано верхній край схилу першої надзаплавної тераси приблизно на однаковій відстані від двох крайніх мисів, якими завершується острів з південного і північного заходу. На цій ділянці урочища Пастівник товщина культурного шару (не враховуючи заповнення споруд) сягає подекуди 1,0–1,2 м. Відстань від розкопу до топографічних реперів: хреста – 80 м на північний захід, опора ЛЕП (бетонний стовп) – 30 м на

схід. Площа розкопу – 114 м². Його складна конфігурація виникла від поєднання початкових трьох розвідкових траншей, що перетинали споруди 1–3 (див. рис. 1).

Культурні напластування до глибини 0,7–1,2 м – однорідний чорнозем, з перехідним до материка суглинком, товщиною 0,3–0,5 м, характерний для перших надзаплавних терас цього регіону. На поверхні та у верхньому шарі представлений увесь спектр археологічних культур цієї пам'ятки, як наслідок багаторічної глибокої оранки: X–XI ст., XII–XIII ст., шматки кераміки комарівської культури та крем'яні вироби бронзової доби, часті шматки залізного шлаку, кістки. Відносно високий процент артефактів XII–XIII ст., виявлених на поверхні пам'ятки, свідчить про руйнування переважно верхніх шарів поселення.

Споруда 1. Заповнення виявилось завдяки скупченню керамічного посуду на долівці на глибині 0,6 м. Контури слабо читалися в суглинковому шарі на глибині 0,7–0,8 м. Шар заповнення сягав товщини 25 см і виділявся вкрапленнями перепаленої і неперепаленої глини, вугликів, шматків кісток, керамічного посуду, скляних браслетів та ін. Концентрація артефактів рівномірна в межах споруди.

Орієнтація котловану – паралельно до берега довшою стінкою та кутами за сторонами світу. Розмір – 3,0×3,25 м, кути нечіткі, як і стінки. Долівка зафіксована на глибині 1,0–1,1 м від сучасної поверхні. У північно-східній стінці по центру є сліди входу у вигляді виїмки, шириною до 1 м. У східному куті та поряд на долівці й вище – скупчення випаленої до цеглистого кольору глини, поверхня череня і розміри (краї) опалювальної споруди не простежені. На рівні долівки близько центру споруди – великий камінь, на долівці – шматки залізного шлаку. Висота стінок котловану різна, що вказує на пізніше нівелювання первісного схилу: 0,5 м східної, 0,2–0,3 м західної (рис. 2). Наявність у вимощенні долівки великого каменя можна пояснити зміцненням поверхні у місці заповнення споруди III–II тисячоліття до н. е.

Характеристика речового матеріалу: 1) залізний пробій до дверей (рис. 3, б), довжиною 7,5 см (схожі знайдено у Колодяжині та у Верхньому замку Лучеська [див.: Юра, 1962, с. 126–127, рис. 29, 7; С. Терський, 2006, с. 152, рис. 25]); 2) залізні ножі (рис. 3, 22–25: 4 шт.), судячи з різної величини мали різне призначення: найменший, довжиною 8,7 см, товщина леза – 0,5 см, довжиною 11 см, третій – довжина леза 11,5 см, товщина – 0,4 см, четвертий (обламане лезо) – довжина 15,3 см, товщина 3–4 см; 3) залізне навершя ременя під пряжку, розмірами 2,5×2,2 см, з тонкої жести (рис. 3, 5); 4) стінка керамічного підсвічника з циліндричним корпусом, діаметром 4 см, покритого коричневою поливою, глина цеглиста, середина чорна (рис. 3, 19); 5) скляні браслети (8 фрагментів: гладкий темний перевитий червоними нитками,

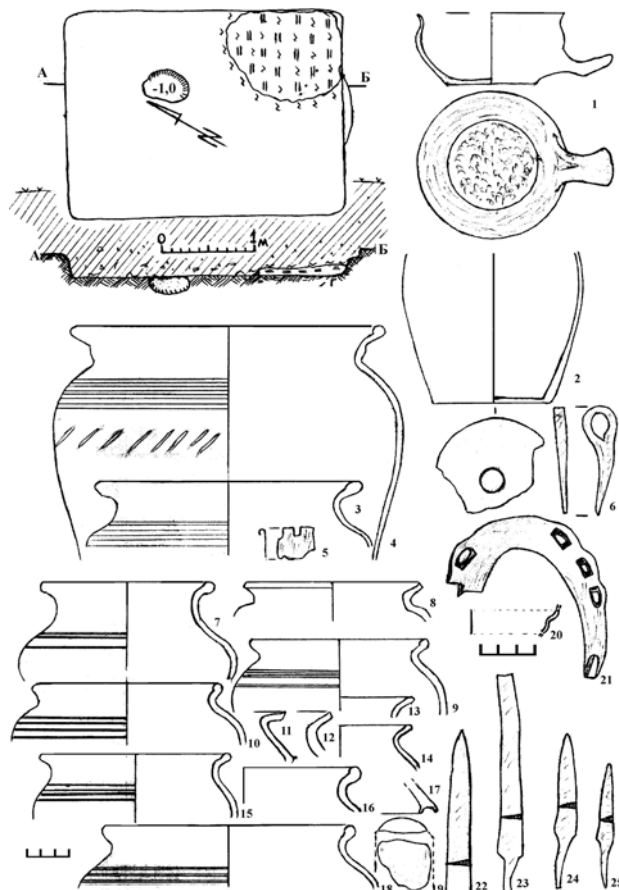

Рис. 3. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп I. Споруда 1 (XII–XIII ст.) та матеріал із долівки: 1 – з глибини 0,5 м; 3 – гладкий білоглиняний; 10 – тришаровий, середина світла; 11 – білоглиняний, перепалений; 12 – з горбкуватою поверхнею; 19 – з коричневою поливою; 20 – скло; 21–25 – залізо. Фонди ЛІМ.

діаметром 5 мм в перетині, внутрішній діаметр – 5 см; виті – світло-синій, з грубими “пружками”, переріз 6 мм, темний, покритий жовтою патиною, дрібновитий, перетин 7 мм, темно-зелений дрібновитий однотонний, перетин 3 мм, діаметром 4 см, перевитий жовтою стрічкою в перетині 4 мм, темний, жовто-чорний, в перетині 6–7 мм, дрібно-витий, діаметром 6 см; гладкі – синій, перевитий жовто-зеленим паском, і темний, перевитий світло-жовто-зеленим паском); 6) фрагмент тонкостінної скляної посудини (рис. 3, 20), ймовірно, із заповнення споруди: синє кобальтове скло, складна циліндрична форма без значної патини (із синього скла виготовлена також гранчаста намистина другої половини XIII ст., знайдена у споруді 1 у Чемерині [див.: С. Терський, 1993а,

с. 36, рис. 4, 24]); 7) підкова кінська залізна із кінцевими шипами та, первісно, шістьма прямокутними отворами для цвяхів-вухналів, зовнішній зріз хвилястий (рис. 3, 21): підкови цього типу, характерні для XII–XIII ст., у незначній кількості виявлені на Шепетівському городищі та у Дорогобужі; їх використання у Пересопниці у післямонгольський період нібито підтверджує знахідка уламка подібної підкови в заповненні дружинного будинку на дитинці [С. Терський, 2011, рис. 1, 15]; думка Т. Лашкевіча та А. Міхалюка [Laszkiewicz, Michalak, 2007, s. 137] про побутування цього типу підків ще у XV ст. поки не знаходить підтвердження на Волині [див.: С. Терський, 2001, рис. 17, 10, 11]; 8) фрагменти гончарного посуду, що залягали суцільною масою, починаючи з глибини 0,5 м.

Серед них – фрагменти гладкостінних червоноглиняних візантійських амфор, покритих світло-жовтим ангобом, орнаментованих плавно заглибленими смугами, а також: тонкостінний (2–4 мм; рис. 3, 1) червоноглиняний світильник із заглаженою зовнішньою та внутрішньою поверхнею, дно пористе, в тісті зрідка дрібні вкраплення слюди, діаметр по вінцях 10 см; тонкостінний горщик з обламаними вінцями та клеймом на денці (рис. 3, 2); фрагмент покривки (рис. 3, 17). Переважають посудини з валиком на краю вінець. Їхній діаметр близький до поширених на Волині стандартів: 12 см – 3 шт., 11 см – 2 шт., 13 см; 16 см – 1 шт.; 18 см – 1 шт.; 21 см – 1 шт.

Споруда 2 розташована коротшою стінкою паралельно до лінії берега острова (її згину). Розмір котловану її заглибленої частини – 2,50×5,30 м, у плані має форму паралелепіпеда, північний кут гострий, заокруглений, там є западина в долівці. Долівка материкова, плавно западається до середини котловану, слідів стовпових ям не виявлено. На поверхні невтоптані артефакти майже немає (вони скупчені на 10–15 см вище), стінки котловану похилені назовні, дещо нерівні (рис. 4). Їх простежено в матеріку; північний кут – на глибині 0,6 м, північно-східна стінка – 0,9 м, західний кут – на глибині 0,9 м, південно-західна стінка простежується лише по кутах. Отже, в цьому місці поверхня материка поглиблюється в бік центру розкопу, тобто у південному напрямі. Западина при північному куті неглибока, розміром 35×45 см, з похилими стінками. Материк – світло-жовтий лес. У передматериковому шарі багато конкрецій (білих вапнистих камінців аморфної форми). Приблизно в центрі заповнення – сліди обгорілих дощок.

Тут знайдено гачок (рис. 4, 4) із чотиригранного скрученого дроту в перетині 1,5×1,5 мм, довжиною 11,0 см (аналогічні предмети знайдені у Пліснеську [див.: Ратич, 1971, с. 13, іл.]); сплюснуті шматки мідного клепаного казан (рис. 4, 5) кочівницького типу (поширення цього типу казанів на Волині в XI–XIII ст. підсумував автор [див.: С. Терський, 2006, с. 12]); залізна прямокутна пластина від панцира, розмірами 90–95×40 мм і товщиною близько 1 мм;

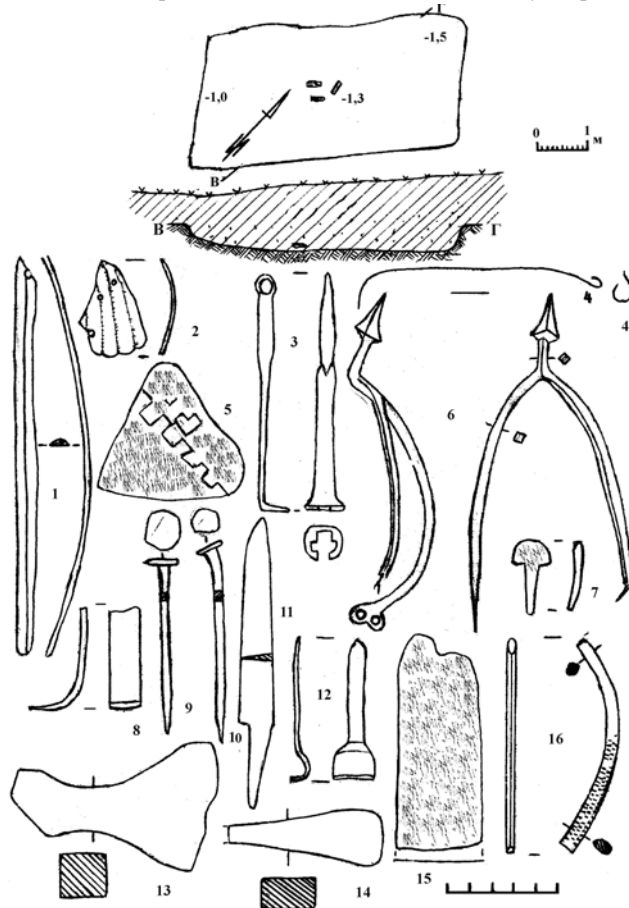

Рис. 4. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп І. Споруда 2 (XII–XIII ст.). План та інвентар: 1 – кістяна накладка на сагайдак (?); 2 – підвіска з імпоротної мушлі; 3 – ключ залізний; 4 – гачок з дроту; 5 – шматок стінки мідного казана; 6 – острога залізна; 7 – вухналь; 8 – штабка залізна; 9, 10 – залізні цвяхи; 11 – ніж залізний; 12 – ложкоріз залізний; 13, 14 – фрагменти кам’яних точильних каменів; 15 – залізна пластина від панцира; 16 – фрагмент бронзового браслета. Фонди ЛІМ.

острога з чотиригранним шипом та прямокутними в перерізі “лапами” (рис. 4, б); невеликі шматки скляних посудин із глушеного скла світло-жовтого кольору, товщина стінок – 1,0–1,5 мм; шматки скляних браслетів кручених: світло-синій, жовтий, пастовий, темно-зелений густо-кручений, жовто-зелений; залізне окуття скрині у вигляді пластини, шириною 1,5 см, зігнутої під прямим кутом, два залізні ковані цвяхи, довжиною 8,3 см та 9,3 см, ніж залізний, довжиною 14 см,

шматок морської мушлі сімейства пектинів* з просвердленими трьома отворами; залізний цвях-вухналь для підковування коня, довжиною 3,2 см (рис. 4, 7), тригранна в перетині дугоподібно зігнута кістяна пластина з отвором для прикріплення, її ширина 0,8–1,0 см, поверхня зашліфована (рис. 4, 1), залізний деревообробний різець (лезо відламане або затуплене?), із загостреним черешком для прикріплення дерев'яної ручки (рис. 4, 12). При середині північно-західної стінки котловану знайдено залізний ключ, довжиною 11,3 см (рис. 4, 3), з прямокутно відігнутих щитком для відмикання замків із щілиною на денці великого циліндра: найближча аналогія відома з Пліснеська [Кучера, 1962, с. 37, рис. 14, 4], а неподалік – литий з бронзи виріб, овальний у перетині, орнаментований з плоскішого боку трьома рядами поперечних насічок, розташованих симетрично, корпус потовщується в одному напрямі, грубший кінець, перерізом 5×7,5 см, кінці обрубані – ймовірно, це розігнутий у давнину браслет (рис. 4, 16). У східній частині котловану – два шматки кам'яних точильних брусків (рис. 4, 13, 14). У нижній частині заповнення знайдено також шматок крихкого кристалічного каменю зі слюдою, схожого на рожевий граніт та, ймовірно, шматок залізного шлаку. Керамічний матеріал складався з кількох сотень фрагментів, зібрано переважно вінця (рис. 5). Їх діаметр: 11 см – 1 шт., 12 см – 2 шт., 13 см – 2 шт., 14 см – 1 шт., 15 см – 1 шт., 16 см – 1 шт., 18 см – 3 шт., 21 см – 2 шт., 23 см – 1 шт., 25 см – 1 шт. За тістом більшість посудин тришарові коричнево-червоні; три посудини (10–15 %) – білоглиняні, деякі з ангобом. Частина вінець має різко вигнутий край (рис. 5, 21), що може вказувати на час формування заповнення ближче до середини – другої половини XIII ст.

Два фрагменти належали тарному посуду на зразок так званих волинських амфор (рис. 5, 18, 22). У заповненні знайдено також одне характерне для XI ст. вінце. Шматки візантійських амфор однотипні зі знайденими у споруді 1: поверхня їх гладка апробована з врізним без ангобу орнаментом, у тісті – домішка дрібнотовченої слюди.

Західніше споруд 1 і 2, на ділянці завдовжки 10 м, виявлено різке, іноді вертикальне пониження поверхні материка. Це ровоподібне заглиблення, шириною близько 6,3 м, простежене переважно у східній половині. Ймовірно, це не був рів, оскільки його доречність у цьому місці пояснити важко. Також майже повна відсутність артефактів у болотистому ґрунті заповнення, аналогічному заплавному та простеженому до глибини понад 3 м від сучасної поверхні не дає підстав довести його рукотворне походження. Проте, оскільки місцевий ґрунт відносно непогано зберігає первісно надану йому форму, можливо, що це рештки якоїсь великої, закинutoї в давнину і пристосованої для інших цілей господарської споруди, наприклад, для обробки шкіри. Проте,

---

* Визначення проф. А. Андрєєвої-Григорович (ЛНУ імені Івана Франка).

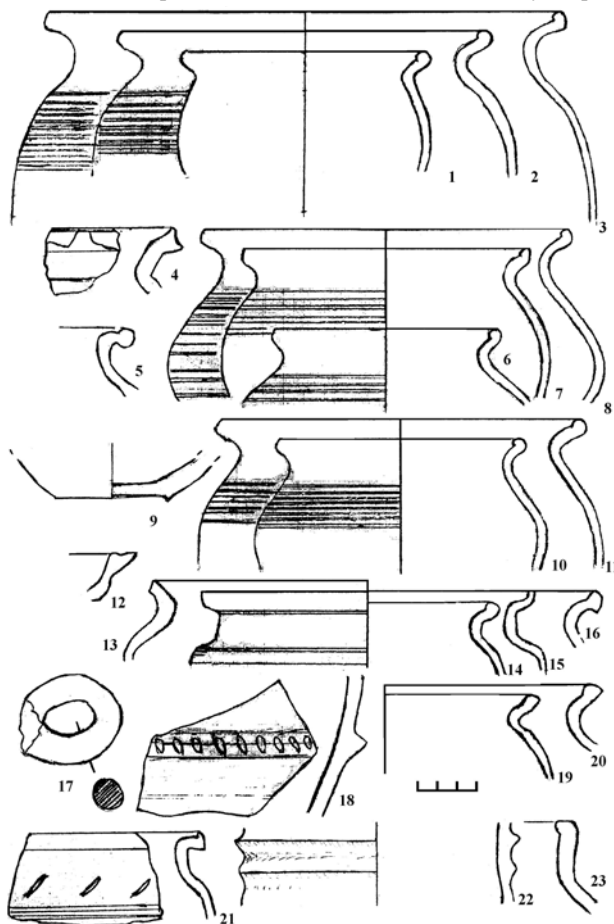

Рис. 5. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп І. Споруда 2 (XII–XIII ст.). Керамічний матеріал: 1 – ЛІМ КР-40316; 2 – ЛІМ КР-40301; 3 – ЛІМ КР-40384, тришаровий, рожевий; 6 – тришаровий червоний ангоб; 7 – тришаровий білоглиняний; 10 – тришаровий червоний.

вимушена обставинами фрагментарність розкопок у цьому урочищі на той момент не дала змоги зробити остаточного висновку.

У XII–XIII ст. згадана западина вже була знівельована і на її місці постала наземна забудова, від якої залишилися лінзи заповнень (споруди 3 та 4), які згодом, очевидно, деформувалися внаслідок просідання ґрунту.

Так утворилося півсферичне заповнення, простежене західніше південного кута споруди 2. Воно, очевидно належало прибудові або більш ранішій споруді 3 (перетин Д–Е: рис. 2). Материковий ґрунт у цьому місці розкопу був на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. За 1 м на захід від споруди 2 його

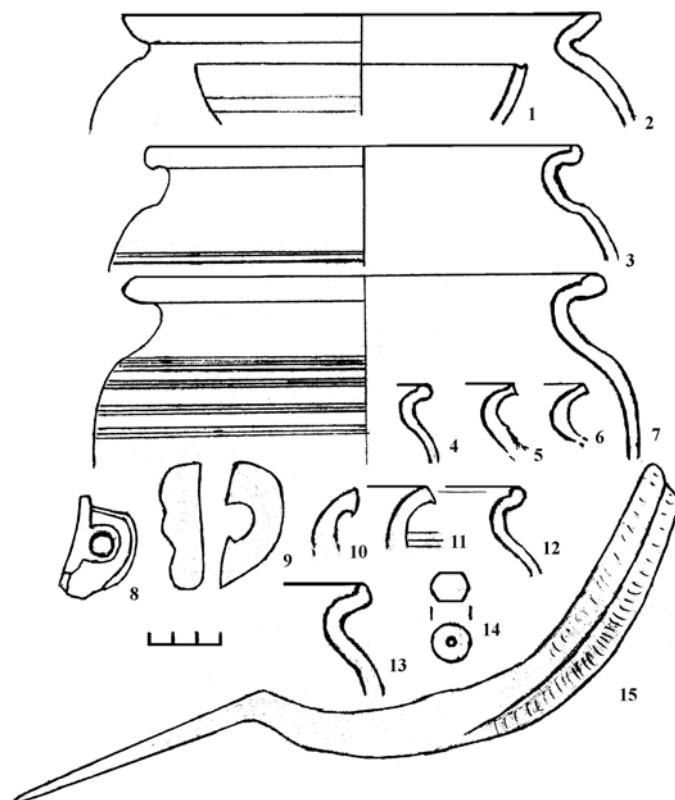

Рис. 6. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп І. Споруда 3а (XII–XIII ст.). Матеріал із заповнення: 1–13 – фрагменти кераміки; 14 – скло; 15 – залізо.

відносно рівна поверхня різко спадала в бік ріки під кутом приблизно 45° , до глибини 1,5 м від сучасної поверхні, де переходила в суглинковий шар. До глибини 1 м у цьому квадраті трапилися поодинокі знахідки фрагментів кераміки та двох скляних браслетів, а на глибині 1,2 м – лінзоподібний прошарок суглинку з потовщенням у бік струмка, що перекривав 10-сантиметровий шар, насичений вугликами і керамікою. Скупчення артефактів на глибині 1,3–1,5 м: залізний серп (у горизонтальному положенні), сферична намистина, діаметром 1,2 см, з так званого глушеного світло-жовтого скла, два керамічні вушка, недбало зроблені, ймовірно, від амфорок волинського типу, вінець миски, а в нижніх шарах – декілька вінців, характерних для першої половини XI ст. (рис. 6, 10, 11), що відчутно контрастують з переважаючою керамікою верхнього шару. Заповнення споруди продовжувалось у західному напрямі, проте, судячи з лінзоподібно вигнутого шару суглинку, її розміри

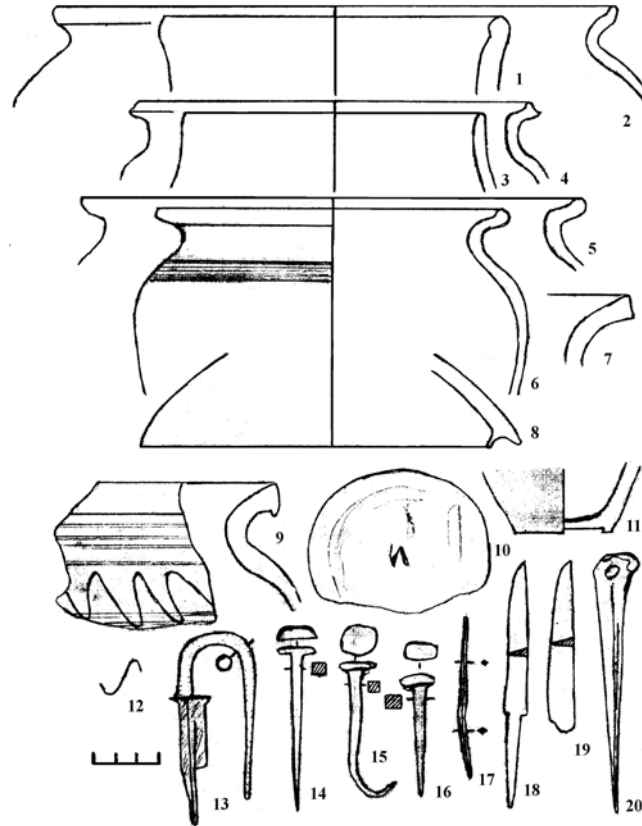

Рис. 7. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп І. Споруда 3 (XII–XIII ст.). Матеріал зі заповнення: 1–11 – фрагменти кераміки; 12–19 – залізо; 20 – кістка.

могли бути незначними, або ж вдалося дослідити лише один її кут. Серед знахідок, на можливу синхронність заповнення цього об'єкта до споруди 2, окрім кераміки, вказує уламок точильного каменя, аналогічного з вищеописаними; зібрано також фрагмент череня.

Споруда 4 також була розміщена в заповненні вищеописаного “рову” (рис. 2). Скупчення артефактів спостерігалось тут вже з глибини 0,3–0,5 м. Вони тяжіли до суцільних шарів глини, випаленої до червоного кольору, білої та жовтої невипаленої глини, які залягали похило від глибини 0,3–0,5 м до глибини 1 м. На глибині 0,5 м знайдено залізний цвях з Т-подібним завершенням, довжиною 7,6 см (рис. 7, 14), пружину зі скобою циліндричного замка, оздоблену міддю (рис. 7, 13), фрагмент бронзового виробу, два залізні цвяхи (рис. 7, 15, 16), два залізні ножі (рис. 7, 18, 19), ромбоподібне в перерізі шило (рис. 7, 17), кістяну проколку, гачок з тонкого залізного дроту, круглого в перерізі, очевидно, рибальський (рис. 7, 12), витий синій скляний браслет,

гладкий пастовий, з поздовжніми червоними смугами. Керамічний матеріал XII–XIII ст. (рис. 7, 1–6, 10), виготовлений переважно з високоякісної білої глини (серед них шматок амфори з гладкою поверхнею), залягав понад похило розташованими шарами глини.

Шар білої глини зафіксовано західніше, він заходив зверху на шар випаленої глини, його товщина від 6 до 18 см, цеглистої глини – 2–3 см, є домішка вугликів. Під нею шматки череня та обмазки випалені, кістки та невелика кількість кераміки другої половини X – початку XII ст. (рис. 7, 7, 10, 11), гладкої білоглиняної тришарової. Нижче випаленого шару суглинок світлішав, а знахідки артефактів рідшали.

На глибині 1,25–1,35 м простежено на значній площі тонкий горизонтальний прошарок глиняної вимостки, під яким залягав переважно сірий болотний ґрунт без помітного вмісту артефактів. На цій же глибині 1,35 м, під похилим випаленим шаром глини, помічено вкраплення грудок перепаленої глини.

У західній частині рову, не перекритій похилими шарами глини, керамічні фрагменти XII–XIII ст. залягали до глибини 1,2–1,3 м. На глибині 1 м було знайдено шматок темно-зеленого слабковитого скляного браслета, шматок керамічної покритки з гладкою поверхнею (рис. 7, 8). Відсутність чітких слідів опалювальних пристроїв, неясний характер западини з ґрунтом знизу, без слідів материкової долівки до глибини 2–2,5 м, знахідки шила і проколки підтверджують думку про виробниче призначення споруди, яка вимагає подальших досліджень.

Шурф 1, розміром 1×2 м, закладений за 17 м на північний захід розкопу 1, уздовж осі острова та за 22 м від бетонної опори ЛЕП. Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем з вкрапленнями вугликів та поодинокими фрагментами кераміки X–XIII ст., а нижче – материковий суглинок.

Шурф 2, розміром 1×5 м, закладений за 4 м на південний схід від розкопу 1, уздовж осі острова, торцем до берега. Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем з незначним вкрапленням артефактів, а нижче – материковий суглинок.

Шурф 3, розміром 1×4 м, закладений за 15 м на північний схід від шурфу 2, впоперек осі острова та паралельно до берега. Стратиграфія: до глибини 0,5 м залягав чорнозем з незначним вкрапленням дрібних грудок перепаленої глини, а нижче – материковий суглинок. На глибині 0,3 м знайдено циліндричний замок з добре збереженим корпусом [С. Терський, 2002, с. 79–80].

Шурф 4, розміром 1×3,5 м, закладений на північний захід від розкопу 1. Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем з незначним вкрапленням артефактів, нижче, до глибини 0,6 м – світлий чорнозем, а нижче – материковий суглинок.

Шурф 5, розміром 1×3 м, закладений за 11 м на північний захід від шурфу 3, уздовж осі острова і паралельно до берега та за 7 м на південний схід від розкопу 1. Стратиграфія аналогічна шурфу 4, вкращення вугликів помітні у південній частині, де знайдено залізний ніж.

Шурф 6, розміром 1×3 м, закладений паралельно до шурфу 2, за 14 м на південний схід від нього, вздовж осі острова. Стратиграфія: до глибини 1,5 м залягав чорнозем без артефактів, який поступово світлішав, а нижче – був материковий суглинок.

Шурф 7, розміром 1×4 м, закладений паралельно до сусідніх шурфів та 6,5 м на південь від шурфу 6. Стратиграфія: до глибини 0,4 м залягав чорнозем з незначним вкращенням артефактів близько центру траншеї, а нижче – материковий суглинок.

Шурф 8, розміром 1×3 м, закладений 17 м на північний захід від кам'яного хреста та орієнтований за сторонами світу. Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем з незначним вкращенням артефактів, а нижче – материковий суглинок.

Шурф 9, розміром 1×2 м, закладений приблизно на середині схилу берега (першої надзаплавної тераси). Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем без артефактів, а нижче – материковий суглинок.

Шурф 10, розміром 1×4 м, закладений приблизно посередині північно-західного мису острова. Стратиграфія: до глибини 0,6 м залягав чорнозем з вкращенням фрагментів гончарного посуду X–XIII ст., а також золи, вугликів та перепаленої глини; нижче – материковий суглинок.

Шурф 11, розміром 1×8 м, закладений за 10–11 м від кам'яного хреста по лінії північ–південь. Стратиграфія: до глибини 0,3 м залягав чорнозем з незначним вкращенням артефактів, а нижче – материковий суглинок, який поступово світлішав. У південній частині в суглинку відзначено округле заглиблення, діаметром 0,4 м та глибиною 0,6 м від сучасної поверхні, можливо, від стовпа. Зібрано: характерний для княжої доби кований залізний цвях, уламок скляного браслета, а також уламок біконічного керамічного пряслиця, діаметром 4 см, характерного для I тисячоліття н. е. Аналогічне за розмірами пряслице було знайдено на городищі літописного Шумська (городище Бриків-Онишківці, фонди Крем'янецького краєзнавчого музею).

Шурф 12, розміром 1×4 м, закладений найдалі на схід уздовж осі острова. Розташований вже на східному схилі острова, на відміну від описаних вище, паралельно до лінії оранки, розміром 1×4 м. Чорнозем залягав до глибини 0,3–0,4 м, далі суглинок, вкращень артефактів немає, за винятком дрібних шматків кераміки княжої доби, та залізного цвяха і шматка скляного браслета у орному шарі.

Шурф 13, розміром 2×3 м, закладений найдалі на північ, уздовж осі острова. Розташований він на східному схилі острова, схоже, нижче краю середньовічної забудови. Берег тут нижчий, очевидно тому шар чорнозему потужніший – до 0,8–1 м, нижче залягав суглинок. Знахідки артефактів, серед яких металургійні шлаки та залізний ключ (рис. 8, 1), зосереджені до глибини 0,7 м з вищого боку.

Шурф 14, розміром 1×4 м (після виявлення заповнення споруди 5 зроблено прирізки), закладений за 4,5–5 м вверх по схилу від попереднього, перпендикулярно до осі острова (рис. 8).

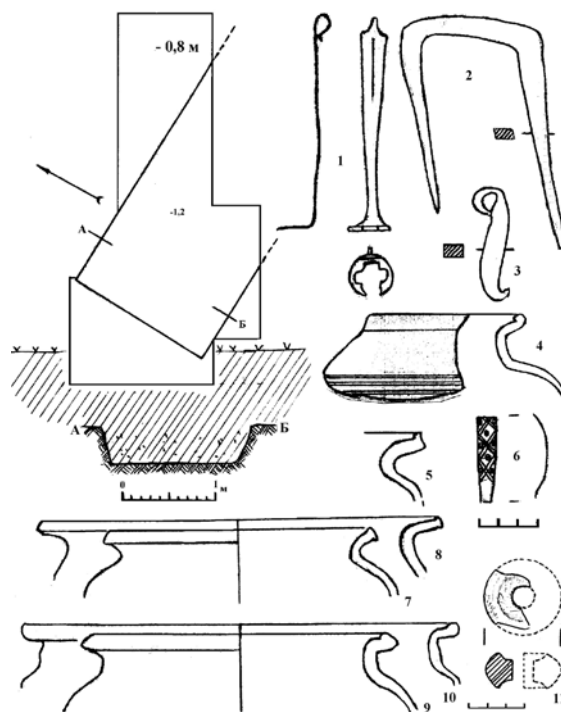

Рис. 8. Пересопниця, урочище Пастівник. 1994 р. Розкоп I. Споруда 5 (XII–XIII ст.). Матеріал із заповнення: 1–3 – залізо; 4–5 – кераміка; 6 – бронза; 7–10 – кераміка із споруд у шурфі 15.

Споруда 5 мала прямокутний котлован розміром 1,6×більше 1 м, орієнтований з незначним відхиленням за сторонами світу, стінки простежені в суглинку на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вони дещо похилі, відносно прямі, долівка споруди в материковій глині відносно рівна. У заповненні зібрано шматки гончарного посуду (середня концентрація), тришарові, переважно з якісної глини, діаметр – 13,5, 16, 20, 22 см; залізну скобу, прямокутну в перетині, розміром 6×9 мм; залізний виріб із потоншеннями на кінцях,

загнутими в кільце, виготовлений з прямокутної штабки, розмірами 7×10 см, у перетині – схожий на елемент клямки від скрині; ближче до долівки знайдено приблизно тригранний у перетині ливарний бронзовий “хвіст”, довжиною більше 12 см, та половину пластинчастого орнаментованого бронзового (жовто-золотистий колір) браслета, що звужувався до краю (найбільша ширина – 9,5 м, рис. 8, б).

Шурф 15, розміром 2×3 м, закладений приблизно за 5 м на північний захід від розкопу 1 (рис. 2). Стратиграфія: до глибини 0,6 м залягав чорнозем без значної кількості артефактів, а нижче – материковий суглинок. Поруч зі західним кутом шурфу, на суглинковій поверхні, виявлено дві підковоподібні глиняні печі без чітко вираженого череня: більша розмірами при основі 0,6×0,8 м, менша – 0,5×0,5 м. Випалені зсередини стінки печей збереглися на висоту до 0,3 м. У їхньому розвалі зібрано керамічні фрагменти XII–XIII ст. (рис. 8, 7–10).

Судячи із частих знахідок шматків шлаку в орному шарі, поблизу води в східній частині острова в урочищі Пастівник могли бути ремісничі майстерні.

Отже, основним підсумком стаціонарних розкопок в урочищі Пастівник у Пересопниці в 1994 р. є:

1. встановлення заселеності території урочища з кінця I тисячоліття н. е. до другої половини XIII ст. При цьому для XI ст. спостерігається значне зменшення артефактів у культурних нашаруваннях;
2. відкриття купецько-дружинницьких та ремісничих забудов на острові Пастівник, локалізація там само, поряд із церквичем і кладовищем XII–XIII ст., незабудованої, очевидно, торгової площі;
3. збір у положенні *in situ* у спорудах XII–XIII ст. археологічного матеріалу, що доповнює відому раніше інформацію про міжнародні зв'язки Волинського князівства.

Усього повністю або частково досліджено п'ять будівель XII–XIII ст. Вірогідно, простежені лише незначно заглиблені частини наземних будівель, камери яких займали більшу площу. Виявлені в деяких випадках великі за площею заглиблення в материковій поверхні є, очевидно, наслідком нівелювання у XII–XIII ст. первісних складок поверхні – ярів.

Інвентар досліджених споруд має численні аналогії у синхронних старожитностях інших волинських міст.

Досліджені споруди з численним військовим реманентом (предмети спорядження озброєного вершника – острога, залізна панцирна пластина, шматок бронзового казана, кістяна обкладка сагайдака та інше), очевидно, належали боярам. Боярство нерідко активно займалося торгівлею, про що свідчить не лише розташування їхніх жител поблизу торговиць, але й знахідки предметів імпорту [С. Терський, 2010, с. 19, рис. 3].

Сукупність знахідок сезону 1994 р. дали змогу обґрунтовано віднести урочище Пастівник до міської території Пересопниці. Розкопки, проведені на цій пам'ятці згодом, у 2002–2004 та 2011 рр., повністю підтверджують зроблені у 1994 р. висновки. Проте для відтворення системи забудови цієї частини посаду літописного міста необхідні дослідження ширшими площами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического Съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 3–133.
2. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – К., 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
3. Прищепя Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці // АБУ 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 232–234.
4. Прищепя Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 267–271.
5. Прищепя Б. А. Дослідження Пересопниці // АБУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 7. – С. 259–262.
6. Прищепя Б. А. Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4: Мат-ли наук конф. 25–26.10.2006 р. – С. 159–167.
7. Прищепя Б. А. Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // АДЛУ. – 2010. – Вип. 13. – С. 276–295.
8. Прищепя Б. Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. – Луцьк, 2012. – Вип. III. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006). – С. 61–75.
9. Ратич О. О. Пліснеськ. – Львів, 1971. – 24 с.
10. Терський В. С. Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. (з 6 липня по 6 серпня). – Львів, 1978 // Наук. архів Інституту українознавства НАН України (далі – НА ІУ НАНУ). – Ф. 1. – Од. зб. 69. – 48 с.
11. Терський В. С. Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. – Львів, 1980 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 75. – 29 с., 17 фото.
12. Терський В. С. Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р. – Львів, 1985 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 171. – 23 с., 51 іл.
13. Терський В. С. Звіт про роботу... (1986 р.). – Львів, 1987 // НА ІУ НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. 193. – 37 с.

14. Терський С. В. Соціальна топографія літописних міст Надстублянщини в Х–ХІІІ ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень ІІ Волинської історико-краєзнавчої конференції, 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 95–97.
15. Терський С. В. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993а. – Вип. І. – С. 27–41.
16. Терський С. В. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993б. – № 7–9. – С. 28–32.
17. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1994 році. – Львів, 1995 // НА ІА НАН України. – Ф. 1994/138. – 45 с.
18. Терський С. В. Пересопниця після Батія. Нові знахідки // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2000а. – Вип. 1. – С. 217–223.
19. Терський С. В. Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці // АДУ 1994–1995 років. – К., 2000б. – С. 171–174.
20. Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. Х. – С. 130–158.
21. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – 108 с., іл.
22. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. – 160 с., іл.
23. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006а. – № 571: Держава та армія. – С. 8–18.
24. Терський С. В. Лучеськ Х–ХV ст. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006б. – 252 с.
25. Терський С. В. Галицько-Волинське боярство у музейних пам’ятках // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 14–37.
26. Терський С. В. Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у ХІІ–ХІV ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 16–25.
27. Цинкаловський О. Пересопниця // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – С. 16–20.
28. Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. – М., 1995. – Вып. 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66.
29. Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – К., 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
30. Laszkiewicz T., Michalak A. Broń i oporządzenie jeździeckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza // Acta Militaria Mediaevalia. – 3. – Kraków; Sanok, 2007. – S. 99–176.

С. Терський

ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 16 329

31. *Rauhut L.* Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // *Materiały wczesnośredniowieczne.* – 1960. – Т. 5. – S. 231–259.
32. *Stecki T.–J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – 352 s.
33. *Terski S.* Settlement of globular amphora culture in Peresopnitsa, the Volhynia region (Ukraine) // *Eastern exodus of the globular amphora people: 2950–2350 BC, Baltik-Pontik Studies.* – 1996. – Vol. 4. – S. 70–78.

Стаття: надійшла до редакції 18.06.2012

прийнята до друку 10.09.2012

THE INVESTIGATIONS OF ANNALISTIC PERESOPNYTSIA IN THE LOCALITY PASTIVNYK IN 1994

Sviatoslav TERSKY

National University “Lviv Polytechnic”;

Lviv Historical Museum,

24, Rynok sq., Lviv 79008, Ukraine

e-mail: tersky@ukr.net

The materials of archaeological researches, which were carried out in the city's suburb of annalistic Peresopnytsia (Rivne region) in the locality of Pastivnyk in 1994, are published in the article. The cultural layers with dwellings, which are dated back by ceramic to the 12th–13th centuries, were the object of investigations. The rich material stock, which affirms the international relations of merchants and prince's retinue who lived in the suburb, is analyzed.

Key words: Peresopnytsia, city's suburb, cultural layers, dwelling, filling, international relations, ceramic.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСАДА ЛЕТОПИСНОЙ ПЕРЕСОПНИЦЫ В УРОЧИЩЕ ПАСТИВНЫК В 1994 ГОДУ

Святослав ТЕРСКИЙ

Национальный университет “Львовская политехника”;

Львовский исторический музей

пл. Рынок, 24, Львов, 79008, Украина

e-mail: tersky@ukr.net

Опубликованы материалы археологических исследований, проведенных на посаде летописной Пересопницы в урочище Пастивнык в 1994 г. Объектами изучения были культурные пласты с жилищами, датированные керамикой на XII – первую половину XIII вв. Проанализировано яркий вещевой инвентарь, который свидетельствует о международных связях купеческо-дружинного населения посада.

Ключевые слова: Пересопница, посад, культурные пласты, жилище, заполнения, международные связи, керамика.